

Grün László

Életrajz

Grün László a legfiatalabbak egyike abból a generációból, amely megjárta a haláltáborokat. Látszik, hogy sportoló volt, mert most is főleg kerékpárral közlekedik a városban. Minden nap bejár a hitközséghez, ahol az egyik alapembernek számít. Ha külföldi zsidó vendégek érkeznek a marosvásárhelyi zsinagógát megtekinteni, ő kalauzolja végig őket, elmeséli a templom történetét, mesél a felújításokról. Barátságos és nyitott ember, szeret mindenkivel viccelődni. Rendszeresen látogatja a nála öregebbeket, rendszerint gyógyszert visz nekik a hitközségtől, remekül kommunikál a gyengén hallókkal.

Grün Salamon nagytata, az apai nagyapám, amikor gyerekként a tudatomba került, már akkor volt egy olyan 80 éves, és Marosvásárhelyen lakott. Nem egy olyan csoszogós öregember volt, hanem nagyon jól tartotta magát. Ő Aranyosgerendről származott, az Aranyosgyéres és Ludas között van a főúton. Ott volt egy szeszgyár, és ő szeszgyári munkás volt. Én már úgy ismertem meg mint [maros]vásárhelyi lakost, mert 1925 vagy 1926 után, miután meghalt nagymama (a felesége), beköltözött [Maros]Vásárhelyre, s ott lakott a Kisállomás mellett. Ő már akkor nyugdíjas volt. Azt a lakást, ahol lakott, azt mi úgy hívtuk, hogy Gerend, és mikor mentünk Gerendre, akkor azt jelentette, hogy mentünk nagytatához itt, [Maros]Vásárhelyen. Nagytata együtt lakott az egyik leányával, aki volt már akkor vagy jó 65-70 év körüli özvegyasszony, és nem volt gyereke sem. Reginának hívták, és ő gondozta a nagyapát. Nagytatának volt nyugdíja, de a gyerekei is hozzájárultak az ő gondozásához anyagilag is és mindenféleképpen. Évente egyszer-kétszer összegyűlt a család nála, húsvétkor például. Olyankor a szomszédtól kértek asztalt és összetolták. Volt úgy, hogy tizenötön is voltunk nagytatánál. Ott volt két szoba, konyha. Nagytata 98 évig élt, és végig szivarozott. Vékony bőrszivarokat szívott, olyan bűdös volt, hogy szörnyű, de ő azt szívta. Reggel a teába tett rumot, körülbelül fele tea, fele rum, és minden ebéd előtt mindenkinek meg kellett inni egy kicsi szilvapálinkát, mert azt mondta, hogy az az egészség, és utána megivott egy pohár bort is. Mivelhogy apám itallal foglalkozott, hát mindig volt nagytatának az asztalán finom bor. Rendesen ő szombattartó volt [lásd: szombat], betartotta a szombatot. Amikor nagyapám meghalt, alig tudott eljönni édesapám a temetésre Szászrégenből, ahol a családjával élt, mert 1942-43 után már nehéz volt utazni. [Zsidóknak tilos volt vonatra ülni. - A szerk.]

Az apai nagymamát, Grün Annát nem ismertem. Nem emlékszem, hogy róla beszéltek volna, még szegény apám sem. Vagy kétszer elmentünk a sírját meglátogatni [Aranyos]Gerenden, mert ott volt eltemetve. Akkor még csak 10-11 éves lehettem, elmentünk vonattal egészen Aranyosgyéresig, s ott autóval mentünk el egészen [Aranyos]Gerendig.

Heten voltak testvérek az apámék. A legidősebb testvére volt Klári néni, akit a férje után Friedrichnek hívtak, és Gyulafehérváron laktak. Én már ott ismertem meg Klári nénit. Mindig mikor mentünk Gyulafehérvárra, akkor az első út Klári nénihez vezetett. Ő volt a családnak - a klánnak - a feje, mert ő volt a legidősebb testvér. Apám és közte körülbelül 16-17 év korkülönbség volt. Nem ismertem a férjét. Én mikor már úgy nagyobb voltam, mindig mentünk Klári nénihez, de a férje akkor már rég nem élt. Klári néninek van egy leánya, aki most 84 éves, Izraelben él. Regina, a

második lánytestvér együtt lakott a nagytatával. Mindenki tudta, hogy ő és nagytata elválaszthatatlanok. Háziasszony volt, és kóser háztartást vezetett. Zseni néni Veszprémben élt, Magyarországon. Azt hiszem, kereskedő volt a férje, úgy hívták, hogy Kalmár. Már a név is azt jelenti, de nem a név után mondom, hanem tényleg az volt a foglalkozása. Móric bácsi kereskedő volt, és üzlete volt Naszódon, Beszterce mellett. Mindenfélét árult, ami egy szatócsüzletben van egy faluban. Természetesen inkább fűszert, élelmet, italt. Géza bácsiról nem tudok sokat. Falun volt egy kicsi gazdasága, nem messze innen, valahol Beszterce körül. Volt szekere és lova is. Tudom, hogy mindig, akármilyen lovat vettek neki – szegény volt, s a testvérek összefogtak, és vettek neki lovat –, akkor mindig mondták, hogy „Megint megdöglött Gézának a lova. Hát milyen lovat vegyünk, hogy már egyszer élje túl a telet vagy a nyarat?” Ennyire emlékszem, hogy mindig Géza bácsinak kellett venni lovat. Rosmann Frida néni a legfiatalabb, egy nagyon szép asszony volt. (Egyébként is nagyon szépek voltak a nők a családban.) Ők ott laktak a Szent György téren Marosvásárhelyen, a férjének volt egy vasudvara. Ócskavással foglalkozott, úgy hívták, hogy Rosmann vasudvar. Például megvett egy régi üzemet, amit lebontottak. Eladták mint ócskavasat neki, megvette, szétszedte darabokba, s az udvaron ki volt rakva. Akiknek kellett ez vagy az, azok örökké jöttek. Úgy látszik, hogy egy nagyon jó biznisz volt, mert elég jól éltek ők annak idején. Ebből a családból még él a Frida néni fia, aki Izraelben van, úgy hívják, hogy Rosmann Laci.

A család nagyon összetartott. Ketten vagy hárman voltak jobb anyagi helyzetben, és gyengébb anyagi helyzetben voltak négyen. Mindig akik jobb anyagi helyzetben voltak, azok segítették minden további nélkül a szegényebb testvéreket. Apuka is elég jó anyagi helyzetben volt, Frida néniék is – nem voltak gazdag emberek, de ami kellett, az megvolt, és még lehetett segíteni másokon is. A családban mi is úgy voltunk nevelve, hogyha tudsz segíteni, minden további nélkül segíts. Nemcsak a családtagokat, hanem az embertársaidat is pontosan úgy, lehetőség szerint.

Édesapám, Grün Béla [Aranyos]Gerenden elvégzett négy elemi, és még járt két évet Tordán állami iskolába. Soha nem kérdeztem édesapámat, hogy járt-e héderbe vagy nem járt, de biztos, hogy járt, mert minden zsidó gyerek járt abban az időben. Ő már 13 éves korában dolgozott. Eleinte Kolozsváron dolgozott mint kereskedelmi tisztviselő, annál a cégnél, amelyiknek aztán a fiókvállalatát vezette ő Szászrégenben. Nagyon jó állás volt. Őt 1914-ben elvitték a háborúba katonának. Az osztrák-magyar hadseregben őrmesteri rangig vitte, és végigcsinálta az egész háborút, a háború végén az olasz fronton volt. Két évig volt fogolytáborban Olaszországban. Hat év után visszajött, megnősült, a cég miatt aztán letelepedett Szászrégenben, és egy nagybani italboltban dolgozott. A borokat édesapám vásárolta meg a kolozsvári cég nevében, ő volt a szakértő. Szászrégen környékén voltak bortermelő faluk: Dextrád, Bátor, Teke. Ezek szász faluk voltak és nagy szőlőtermelők, s az édesapám vagonszámra vette meg a bort, s azt szállították. [A környék sosem volt bortermelő vidék. A batosi alma és a batosi cseresznye viszont kifejezetten ismert volt, a pesti, de még a bécsi piacokon is. Szilvát és körtét is hatalmas területeken termesztettek a mai napig. Ebből kifolyólag, persze a pálinkafőzést is iparágként űzik. – A szerk.] Volt olyan áru, ami ottmaradt [Szász]Régenben, s volt, ami elment Kolozsvárra. 1919 előtt úgy hívták a boltot, hogy Szilágyi Eleonóra, 1940 előtt úgy, hogy Astra, a magyar éra alatt, 1940–44 pedig között úgy, hogy Italbolt. Az italüzletnek volt többféle pincéje. Nem palackozták, hordókban volt a bor. Nem vitték el a hordót, mert akkora hordók voltak a pincében, amiket nem lehetett kivenni. Jött valaki, és vett, mondjuk, 100 liter bort, s akkor hozott magával egy százliteres hordót is. A környéki kocsmák, vendéglők is vettek nagyban, tehát nem volt úgy, hogy bejött valaki, s vett

egy üveg bort. Árultak sört is például. Rendszeresen ment a teherautó az Ursus gyárba sörért, az egy sörgyár Kolozsváron a monostori negyed fele vezető úton.

Édesapámnak nem volt semmi funkciója a hitközségnél Szászrégenben, de minden péntek este és szombaton mentünk a templomba, és édesapám vitt magával. Előtte ment mindig mikvébe. Egy kis táskában vitte a tiszta inget, alsót, zoknit, és ott át is öltözött. Ez egy természetes dolog volt. A Maros-parton volt a fürdő épülete: benn kádak, ahol megfürödsz, azonkívül van egy terem, ahol van egy bazin, s a lépcsőn bemész a bazinba, ott megmártózol háromszor-négyszer. (Mi gyermekek még úszkáltunk is ott.) Édesapa tartotta a szombatot, imádkozott, akkor nem is cigarettázott. Nem szívott sokat, de megrögzött dohányos volt. Mivel szombaton nem szabad cigarettázni, akkor nem is gyújtott rá. De a nap végére elég ideges lett, s mi mindig vártuk, hogy jöjjön már a szombat este, hogy végre megnyugodjon. Szászrégenben nagyon sok szegény zsidó család volt, és péntek este az volt a szokás, hogy egyedülálló zsidó fiúkat (mert azok jöttek péntek este a templomba) hazavitték vacsorára, mert a péntek esti vacsora a zsidóknál az egy ünnepélyes vacsora. Anyuka mindig szidta apukát, mert például megtörtént az, hogy aki jött, egy fiatalember, az nem volt éppen úgy felöltözve, ahogy kellett, nem volt egy rendes inge, s akkor apuka ment, kinyitotta a szekrényt, s amelyik inge felül volt, azt levette, odaadta rögtön, s mondta, hogy „Menj be, s vedd fel az inget!” Anyuka meg, hogy „Béla, hát most vettük azt az inget! Alulról kellett volna kivegyél egyet!” „Á, nem számít – felelte –, majd mi veszünk másikat.” Segíteni az embertársadon, a felebarátodon – mi a családban így nőttünk fel.

Az édesanyám családjában nem voltak vallásosak. Nagypapámnak, Sándor Bélának, érettségije volt. Olyan nagy dolog volt akkor, a huszadik század elején, ha valaki érettségizett [lásd: érettségizettek aránya a századforduló körül] Apahidáról származott, jegyző volt, azt hiszem, éppen Apahidán. 1919-ben eladták a házat, és Kolozsváron vettek egy kicsi házat. Bejöttek Kolozsvárra, s az ottani a törvényszéknek lett a jegyzője (grefierje) nagypapám, egészen 1930-ig, amikor nyugdíjba ment. [Kolozsvár (1920–1940) – Város Romániában a Kis-Szamos mentén, Kolozs vármegye székhelye. 1919-ig és 1940–44 között a Magyar Királyság része. Fontos gazdasági, kereskedelmi, ipari, kulturális és oktatási központ, Erdély egyik legjelentősebb városa. Jelentős a bőr-, dohány-, fém-, textil- és agyagipara. Kolozsváron zajlott le 1918. december 22-én az a nagygyűlés, amelyen kijelentették, hogy az erdélyi magyarok továbbra is Magyarország keretei között kívánnak élni. Két nappal később a román hadsereg bevonult a városba. 1919-ben a Ferenc József Tudományegyetem elhagyni kényszerült Kolozsvárt (Szegedre tette át székhelyét), épületeit és felszerelését pedig kénytelen átadni az I. Ferdinánd királyról elnevezett román egyetemnek. A város a két világháború között az erdélyi magyar kultúra legfontosabb központja volt. Itt volt a székhelye az Erdélyi Múzeum-Egyesületnek, az Erdélyi Közművelődési Egyesületnek, az Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesületnek, az Erdélyi Kárpát-Egyesületnek stb. Ugyancsak itt szerkesztették a legfontosabb magyar napilapokat is, az „Ellenzék”-et és a „Keleti Újság”-ot. 1930-ban 100 ezer lakosa volt (47 600 magyar, a többi pedig román, zsidó és német). – A szerk.] Gyönyörűen írt. Mivel akkor még nemigen volt komputer, aki abból élt, hogy írt, az nagyon szépen kellett írjon. Az egész család olyan volt, hogy megtartották az ünnepeket, volt, mikor megtartották a szombatot is, kósert ettek otthon, de az a típusú emberek voltak, akik már modernizálódtak. Egy állami tisztviselő, a régi időkben, nem volt egy gazdag ember, de megengedhette magának, hogy fenntartsa egy házat. Nem volt nagy a ház, de volt egy óriási kertje, s volt egy nagy udvara, és az udvaron volt két körtefa, és minden évben küldtek nekünk körtét, és azt úgy hívták, hogy nagymama-féle körte.

Mikor idősek voltak már a nagyszülők, akkor apuka segítette őket, küldött nekik – azzal a teherautóval, ami ment Szászrégenből Kolozsvárra az Ursus gyárba sörért – fát, mert nálunk [Szász]Régenben olcsóbb volt. Ez 1938-tól erre fele főleg. Nagymamának, Sándor Rozáliának, nem volt semmi nyugdíja, nagytatának volt, de ahogy teltek az évek, az mind kevesebb lett, pláne a háború alatt még rosszabb volt a helyzet.

Én nagyon sokat voltam nagytatáéknál. Nyáron mindig néhány hétre elküldtek Kolozsvárra. Gyakran vitt nagytata sétálni, mentünk a Mátyás-szoborhoz, ott üldögéltünk, és ő mesélt nekem. Aztán hazamentünk, és az utolsó húsz méteren mindig versenyt futottunk. Nagytata elment a templomba, de csak ünnepekkor, nagymama is csak olyankor. De hogy minden pénteken vagy szombaton járt volna, én nem vagyok benne biztos. A szombatot megtartották úgy, hogy nagymama gyújtott gyertyát és pénteken megcsinálták a húslevest másnapra. A jellegzetes étel nálunk is, nálunk is, pénteken este a hal volt, kocsonyás hal, nagyon finom. A kocsonyás halat zsidó ételnek tartották, speciálisan csinálták. Mikor nem volt hal, akkor csináltak falcs halat [lásd: halételek], ugyanúgy elkészítették a csirkemellet kocsonyában.

Az anyám családja is összetartó volt. Nagyon-nagyon jó kapcsolat volt a testvérek között. Édesanyám, Irén született 1899-ben, és utána még született két fiú. Ödön 1901-ben született, akit úgy ismertem a családban, hogy akárminek nekifogott, semmi sem sikerült neki. Amikorra én vissza tudok emlékezni, 1939–1941-ben, akkor egy mozit bérelt Kolozsváron. Nem volt családja, legényember volt. Aztán elvitték munkaszolgálatra 1941-ben vagy 1942-ben a keleti frontra, a Don kanyarba. Kálmán 1902-ben született. Ő mindig otthon volt, mert nem volt állása. Emlékszem, hogy Kálmánt nősitették valami zsidó tanárnővel, de végül nem lett belőle semmi. Az a ház, ahol laktak nagymamáék, földszintes ház volt, és volt három kiadó szoba. Az egyikben a tanárnő lakott. A szobák mind külön voltak, az udvarról lehetett bemenni. A nagyszüleim tulajdona volt, és azzal is pótolták a jövedelmüket. Kálmán 1942-ben munkaszolgálaton meghalt. Meglőtték és meggyújtották, mint egy tűzi fáklyát. Azok mondták el aztán, hogy hogyan pusztult el, akik túléltek.

Az édesanyám 1918-ban érettségizett, és járt két évet az orvosi egyetemen Kolozsváron. 1920 után, a román periódusban már antiszemita is voltak az egyetemeken, úgyhogy egy nap elkergették a zsidókat az egyetemről. Többé nem ment anyám, nem folytatta, habár a többiek aztán visszamentek.

Kolozsváron ismerkedtek meg a szüleim, apámat nemsokára elvitték katonának. 6 évet töltött le, 1914-től 1920-ig. 1925-ben házasodtak össze s jöttek Szászrégenbe. Édesanyám háziasszony volt, akkor nem volt divat, hogy dolgozzanak a nők. [Szász]Régenben ott laktunk a főtéren, egy emeletes házban. Mi fenn laktunk az emeleten, és alul volt a bolt s a raktárak. Volt fürdőszobánk is, igaz, hogy nem volt víz benne, de melegítették a vizet a kályhán, s felhordták a vizet vederben, cseberben. Az udvaron volt mosókonyha, budi, volt egy istálló. Azelőtt lehetett ott ló és szekér, de mi raktárnak meg fáskamrának használtuk. Azt hiszem, egy szász ház volt, nagy kapuval, ami be van építve. A házat a tizenkilencedik században építhették.

Otthon kóser konyhánk volt. Édesanyám nagyon készült a szombatra, mert pénteken meg kellett főzni mindent. Pénteken délben mindig tejes étel volt: krumplileves palacsintával vagy laskával vagy ilyesmi. Este volt a jó vacsora: hal vagy valami más hús is. Csinált paradicsomos szószban fasírtot, azt én úgy hívtam gyerekkoromban, hogy paradicsomos golyó. Az nagyon finom volt. Minden péntek este kalács (bárhesz) is volt. Anyuka otthon megdagasztotta a kalácsot, s volt egy

pék ott, nem messze tőlünk, ő sütötte meg. Foszlós, ropogós héjú kalács volt, és azzal mártani ezt a paradicsomszószt nagyon finom volt. Péntek estére valamiféle tésztát is csinált: almástésztát, pitét. Torta csak ünnepeken volt. Én szombaton is elmentem iskolába, mert nem lehetett nem menni. Délután meg mentünk játszani. Édesapám délelőtt elment a templomba, és amikor visszajött úgy 11 órakor, ha kellett, akkor lement a boltba. Délben úgy kb. fél 2-kor várt anyuka a hagymás tojással. Az egy zsidó étel: kemény tojás, hagyma, máj össze van keverve libazsírral. A vallásos emberek délután összeültek a templomban vagy a rabbinál, és tanulták a Tórát, a Talmudot. (Édesapám nem foglalkozott ilyenekkel.) Két templom volt: egy ortodox templom, ahova jártunk mi, és volt egy szefárd, az a spanyol zsidóknak. A különbség az volt, hogy bizonyos imákat ők vagy mondtak, vagy nem mondtak, de ők összetartottak. Ezek nem jiddist beszéltek, hanem ladinót.

Az édesanyám nem hordott parókát, rövid haja volt. Tudott héberül, de én úgy emlékszem, hogy mikor az ünnepekre ment a templomba, Mirjam volt nála. [A Mirjam nők számára készült magyar nyelvű imakönyv, amelyet Kiss Arnold budai főrabbi állított össze. Először 1908-ban jelent meg. – A szerk.] Nagyon szép imakönyv volt, csontfedeles. Egy olyan imakönyv az, ami nem héberül van írva, hanem magyarul. A héber imák le vannak fordítva magyarra. Édesanyám azért tudott olvasni a héber imakönyvből is.

Volt egy nőegylet Szászrégenben, azt hiszem, hogy WIZO volt a neve. Nem tudom, hogy édesanyám alapította-e, de ő volt az elnöke. Ez a női egylet többek között foglalkozott a szegényekkel. Például voltak pénzgyűjtések, hogyha valaki nagyon szegény ember volt és nem volt hozomány, tudja férjhez adni a leányát, vagy hogyha valakinek a gyereke iskolába ment, és nagyon jó tanuló volt, de nem volt lehetősége a szülőknek, hogy tartsák az iskolában, vagy vegyenek neki iskolai felszereléseket. Szóval minden, ami egyszer emberi segítség lehet egy gyengébb sorsúnak, azt ez a női egylet rendezte. Listával mentek a jobb módú emberekhez, s az adományokat jegyezték, mert nagyon sokat számított, gondolom, hogy előtted ki mennyit adott, mert ha te jobb módú voltál, akkor nem adhattál kevesebbet. Voltak összejövetelek, bálók, ahol belépőt kellett fizetni, s abból is gyűlt össze pénz. Az ilyen mulatságokon csárdást, tangót és mindenféle világi zenét játszottak. Volt olyan összejövétel, ahol volt mindenki – magyar, szász, zsidó –, és tudták, hogy zsidókat fognak segíteni azzal a pénzzel, amit adtak. A lakosság Szászrégenben magyar, román, szász kb. egyformán volt, s azonkívül volt az a néhány száz zsidó. Nem húzódtak külön a zsidók, együtt éltek a többi nemzetekkel. Mindenki tudott három nyelvet. Szászrégenben hogyha valaki nem tudott magyarul, románul és németül, akkor egy elveszett ember volt a háború előtt. Kellott alkalmazkodni, mert te mint kereskedő ha nem tudtál csak, mondjuk, magyarul, s bejött egy vevő, aki németül beszélt, akkor inkább ment ahhoz, ahol beszéltek vele úgy.

A szédereste egy családi ünnep, mindig volt nálunk vendég, rokon. Nagyon szép esték voltak azok. Kb. a szertartás közepén megtöltenek egy pohár bort, s odateszik az asztal közepére, s ki kell nyitni az ajtót, hogyha jön Eljáhu [Illés próféta], akkor tudjuk egy pohár borral megkínálni. Kicsi voltam, és mindig féltem, hogy menjek nyissam ki az ajtót, mert kinn sötét volt. Az az érdekes a gyerekeknek, hogy van az afikómen, s azt eldugják. Azt mindig a gyerekek dugják el. Az, aki vezeti a széderestét, a családfő, az előtt van rétegekben pászka betakarva, három vagy négy egymásra rakva. Az másféle pászka, külön sütik, vastag, nem olyan, mint az, amit eszünk. Abból letör a házigazda, leteszi és kezet mos. Addig a gyerek elcsórja a letört darabot. Én is ilyenkor eldugtam.

Nem számított, hogy hova, mert úgysem kereste az apám. A családfő azt mondja ilyenkor, hogy: „Na, mit adjak neked azért, hogy add nekem vissza azt a darab pászkat?” Eredetileg ez nem volt benne a Hagadában, hanem betették azért, hogy a gyerekek, akik már elálmosodnak, ne aludjanak el az asztalnál. Vártam a végét, ezt a részét az estének, már előre ki volt fundálva, hogy mit kérek: egy labdát, egy játékot. Apuka megjátszotta az alkut: „Nem, hát nekem pénzem nincs, hogy gondolod?”

A sátoros ünnepeket gyerekkoromban is megünnepeltük Szászrégenben. De ott [a szülői háznál] nem volt sátor, mert nem lehetett: autók jártak, meg italt hoztak-vittek. Mellettünk volt egy család, Blumék, apámmal voltak valami távoli rokonságban, és ők csináltak szukát. S akkor mi este oda mentünk, és ott megkínáltak ezzel-azzal. A sátor tetején ágak voltak, de keresztül lehetett látni a tetőn, mert kell látni a csillagokat. Emlékszem, szépen ki volt díszítve mindenféle gyümölcscsel, mert azt ünneplik a zsidók, hogy sátorban éltek a pusztában. Ugyanakkor a termés betakarításának az ünnepe is. Nem aludtak a sátorban, de ott étkeztek a vallásos emberek.

Nekem, mivel nagyon sovány voltam, egyszer azt mondta az orvos, hogy egyek disznósonkát, mert az nagyon finom, és az megerősít. Otthon hoztak disznósonkát, s a konyhában egy hokedlit letakartak papírral, s a papírra tettek egy tréfli tányért (tréfli az, ami nem kóser), s akkor én abból megettem egy szelet sonkát. Nem emlékszem pontosan, csak tudom, hogy aztán az egész sonkát megette a bejárónő. De utána tudtam meg, hogy ha kimentek apukáék valahova egy kis mulatságra, akkor ők is megették a flekkent. De a házban ezen kívül, hogy én receptre ettem sonkát, azon kívül minden kóser volt. Volt külön tejes edény, és volt húsos edény, és volt külön húsvéti edény egy külön ládába mindig betéve.

A héderben való tanulás, nem volt egy könnyű dolog. Járt reggel 8-ra iskolába az a gyermek, de héderbe ment reggel 6-ra, tehát fel kellett költeni 5 órakor vagy fél 6-kor. Az, aki tehetősebb volt, mondjuk, beszélék magunkról, apám elküldött volna a héderbe, de édesanyám nem engedte, mert olyan girhes voltam és sovány. Inkább fogadtak egy zsidó házi tanítót. Ez egy szegényebb sorsú fiatalember volt, a nevére nem emlékszem. Nem volt pájesze, sem szakálla. Rendes öltözetben, de szegényesen volt felöltözve. Egy fiatal bóher volt. Állása nem volt, nem volt tanítói minősítése sem, de ő mint gyerek, járt 4 vagy 5 évig héderbe, tehát tudott írni-olvasni héberül. Arra megtanított minket is. Jött minden héten kétszer. Megtanított írni-olvasni, és elmagyarázta, hogy melyik ünnep miért van. Mindig untuk, de ő nem verekedett, ha nem figyeltünk. De azért kellett tanulni. Nem a Tórából, hanem az imakönyvből olvastunk egy szöveget. Különben ott volt mellette a fordítás is, majdnem minden imakönyvben van fordítás. Jóformán nem is tudott jól magyarul, de magyarul értekeztünk. Azt hiszem, hogy vagy galíciai vagy valami lengyel zsidó volt, valahonnan menekült oda. Aztán megtanítottuk magyarul. Az volt a fontos, hogy segítettük az embert, mert mindig úgy volt beállítva a hittanóra, hogy vacsora előtt volt, s akkor ott vacsorázott. Vagy hogyha vasárnap jött, akkor ebéd előtt jött, ezt a szüleim rendezték el, nem ő jött, hogy „Na, most azért jöttem, mert érzem a káposztaszagot a konyhában”.

Tanítottak minket, mert mindegyik szülő azt akarta, hogy több legyen a gyermeke, mint ami ő volt. Az a gyerek, abban az időben, ahhoz hogy be tudjon illeszkedni a munkakörbe, orvos legyen, ügyvéd vagy szakmunkás legyen, ő jobb kellett legyen, mint a másik – azért, mert ő zsidó volt. Ha már egyforma volt a másikkal, akkor természetes, hogy a másikat emelték ki. Így a zsidó jobban kellett gürcölnön, kellett tanuljon ahhoz, hogy tudja megállni a helyét ebben a társadalomban.

Mindenkinek ez volt a hazája, ahol született, és be akart illeszkedni abba a népközösségbe, akikkel együtt él.

Az elemiben négy osztályt jártam románul, 1940 után a római katolikus gimnáziumba írtak be, mert csak az volt. Egyszer, egy péntek este, vagy valami ünnep volt, mentünk apukával, s éppen fordultunk volna be a templomba, és jött az egyik tanárom. Akkor én nagy hangosan mondom, hogy „Laudetur Jesus Christus” (akkor úgy kellett köszönni), s akkor ő azt válaszolta, hogy „In aeternum, amen”. „Na, most már mehetünk is a templomba”, mondta apuka, persze ironikusan.

1942-ben életbe lép a zsidó törvénynek az a része, hogy a zsidó gyermekek csak egy bizonyos százaléka járhat állami vagy felekezeti iskolába. Szászrégenben gimnázium nem volt, csak a római katolikus gimnázium, ahol már megvolt ez a numerus clausus (százalékarány), és én bekerültem a numerus claususba. Négyen voltunk zsidó gyerekek abban az osztályban. Általában nem volt nekünk problémánk egymással, nem éreztették, hanem csak esetleg a vezetőség. Abban az időben volt egy katonaság előtti ifjúsági szervezet, amit úgy hívtak, hogy leventeség [lásd: a levente-intézmény], és minden fiatal gyerek, 11-től 14 évig, egy héten egyszer katonaság előtti felkészítést kapott például célba lövésből. De minket, zsidókat nem lehetett odatenni, hanem mi kellett menjünk lapáttal dolgozni. Elvittek sportpályát takarítani vagy gödröt ásni vagy ilyesmiket, de ez akkor mintha normális lett volna, legalábbis az akkori fejemmel. Például kellemetlen dolgok voltak már 1943 nyarán, mikor a szászrégeni strandról kidobták a zsidó gyerekeket. Azt mondták, hogy egy árja nem fürödhet ugyanabban a bazinban, mint a zsidók. Egy vasárnap nemcsak a gyerekeket, hanem a felnőtteket is kirakták a strandról, a strandon ki volt írva utána, hogy nem szabad zsidóknak bemenni. Néhány levente meg hitlerjugend – mivel Szászrégen szász város volt, volt Hitlerjugend egyesület is – összefogtak, és ők csináltak egy „dicsőséges napot”, hogy kidobtak mindenkit. Nem ment utána senki már oda, hanem a Maros-parton találtunk egy olyan részt, amit mi kineveztünk zsidó strandnak, és oda jártunk. Persze felnőttek nem jöttek, de mi, gyerekek elmentünk erre a Maros-parti zsidó strandra.

1943-ban volt egy mandulagyulladásom, és kellett orvosi felmentés. Az iskolaorvosnak, akit úgy hívtak, hogy Dr. Medve, volt egy magánrendelője Szászrégen központjában. A rendelő ajtajára az volt kiírva, hogy „Kutyákat és zsidókat nem fogadok”. A végén csak szereztünk valahogy egy orvosi bizonyítványt.

A bár micvára a rabbi bácsi készítette fel. Úgy hívtuk, hogy rabbi bácsi, de a valódi neve Freund volt. A fia nagyon jó futballista volt, csak mivelhogy rabbinak volt a fia, nem engedték futballozni. De mi akkor is kimentünk a Kerekerdőbe, Szászrégenben, mert ott volt egy futballpálya. Ő levetette a zakóját s a cicesze hátul lebegett, ahogy futott a labda után. Most is olyan vallásos, nem rabbi, de egy jesivában tanít Izraelben. Az apjához mentem felkészítőre vagy három hónappal a bar micvám előtt. Megtanultam a Tórából azt a részt, amit azon a szombaton olvastak volna fel, amikor én bár micva lettem, és amit én kellett elmondjak kívülről. Kellett mondjak egy beszédet is, azt magyarul mondtam. Megköszöntem a szüleimnek és a közösségnek mindent, amit tettek értem. Aztán déltől otthon – három szobánk volt és mind a három meg volt terítve – nagyon nagy ünnepség volt: annyi ember, és én voltam az újdonsült férfi! Ez 1943-ban volt. Azt tudom, hogy az egész rokonság [Maros]Vásárhelyről, Kolozsvárról ott volt, és a baráti kör is. Sokan voltak, vagy negyvenen-ötvenen. Finom étel és ital volt. Az alkalomból kaptam ajándékokat. Most úgy van, hogy nem visznek ajándékot, hanem visznek pénzt. Azt hiszem, abban az időben is pénz volt főleg az

ajándék. Nem tudok visszaemlékezni, hogy miket kaptam. Tudom, hogy utána nagyon szép ruhát vettek nekem, lehet, hogy abból a pénzből, és lehet, hogy kaptam egy futball-labdát is, mert én nagy futballista voltam. Olyankor szoktak hívni zenészeket is. Nem tudom, hogy nekem volt, vagy nem volt, de hogy jiddis dalokat énekeltek, az biztosan szokás volt. Az én nagyapámnak a dala a „Szól a kakas már” volt, de ő magyarul énekelte.

Ezek után április vége fele én 14 éves voltam, nekem nemigen mondták el, hogy mit beszélnek az emberek, hogy jöttek valami lengyel zsidó menekültek, és azt mondták, hogy milyen szörnyűségek várnak ránk, de hát ezt nem hitte el senki. Április végén, egyik reggel, kidobolták és közhírré tették, hogy minden zsidó egy óra múlva legyen egy kis bőrönddel a kapuban. Becsomagoltunk, és kimentünk a kapuba. Jöttek a kakastollas csendőrök, és sorba állítottak minket. Az öregembereket, akik nem tudtak járni, azokat felültették egy szekérre, és bevitték a gettóba. A gettó a város szélén volt, ahol volt egy nem működő téglagyár. Akik először mentek, azok még kaptak házat, mert a város szélén lévő kicsi házakat kiürítették, és elvitték a lakosokat, biztos valami zsidó lakásokba, és oda helyeztek be minket. Mikor már azok a házak megteltek, akkor következett a téglagyár. Azért volt megfelelő a téglagyár, mert a városon kívül volt, és olyan óriási nagy szárítója volt, aminek nem volt oldalt fala, hanem csak egy fedett rész, ahova valamikor betették a téglákat, és természetes szárítással szárították meg. Ezek mind üresek voltak. Oda vittek be mindenkit. Minket és vagy tíz családot betettek egy kétszoba-konyhás lakásba. Nagyon sokan voltunk, és mi, gyerekek felmentünk a padlásra, s ott aludtunk, és a felnőttek úgy, ahogy tudtak. Egy hónapig voltunk ott. Utána egy nap összezsúfoltak minket. Egy német és egy magyar tiszt meg egy vagy két civil azt mondták, hogy el fognak vinni minket egy táborba, ahol a férfiak fognak dolgozni, és a nők fognak vigyázni az öregekre és a gyerekekre. Ameddig a háborúnak vége lesz, a végső győzelemig, addig így lesz. Elmondtak egy olyan mesét, amit habár senki sem hitt el, de azért mégis jobban hitte azt, mint hogy elvisznek, hogy megöljenek. Akkor megkezdődött a bevagonírozás.

[Grün Lászlót a szüleivel és lánytestvérével Auschwitzba szállították. Az édesanyját egyenesen a gázkamrába vitték.] Ahogy megérkeztünk Auschwitzba, nem tudtuk, hogy hova jövünk, mert a vagonok le voltak zárva. Kinyitották a vagonokat, és egy fúvószekerek Strauss-valcerekét játszott, csíkos ruhában voltak a zenekar tagjai. Csíkos ruhás emberek jöttek, és nagyon finoman szóltak hozzánk, hogy szálljunk le, aki nem tud, annak segítenek, hagyjunk mindent a vagonban, és álljunk be sorba, a férfiak itt, a nők ott. Mi háromnapos utazás után beálltunk a sorba, én édesapámmal. Amikor rám került a sor, én voltam elől – mert mikor már ránk került a sor, akkor már egyes sorban mentünk, addig négyen-ötön voltunk egy sorban. Akkor a német tiszt, aki ott volt, megkérdezte tőlem németül, hogy hány éves vagyok. Én nem feleltem, és édesapám a hátam mögött azt mondta, hogy „Siebzehn” [tizenhét]. Rám nézett és azt mondta, „Hmmm, kann gehen” (Mehet), és oda küldött engem, arra az oldalra, ahol munkára fogták az embereket. Édesapám megmagyarázta később, hogy ő nézte, és látta, hogy tőlünk jobbra mind öregek és kisgyermekesek vannak, és akkor ő azt mondta magában, hogy maradjunk együtt, menjünk arra az oldalra, ahol mind férfiak vannak, és azért mondta, hogy 17 éves vagyok. Mivelhogy nem voltam olyan girhes, elhitték. [Pár hónap után Grün László átkerült Dachaubá.]

Miután felszabadultunk egy dachauai lágerrészből, átöltöztettek minket SS egyenruhába. Ez a történelemnek egy fonáksága volt. Az amerikaiak nem sokat teketóriáztak ezen, találtak egy egyenruharaktárt, kiürítették, és minket felöltöztettek. Néhány nap után elvittek minket egy

feljavító táborba. Kezdek megjelenni listák, hogy kik vannak életben. Nem tudtunk semmit édesanyámról és a nővéremről. Szeptemberben megérkeztünk Kolozsvárra, ott azt mondták, hogy gyorsan siessünk, mert van egy vonat, amelyik megy Szászrégen felé. Én egyszer csak megláttam a nővéremet az állomáson, és földbe gyökerezett a lábam. A nővérem Auschwitzban szabadult. Mikor jött a front Auschwitz felé 1945 januárjában, otthagyták a németek, azt hitték, úgyis meghalnak. És nem haltak meg. Bekerültek egy kórházba Lengyelországban. Mikor vége volt a háborúnak, a következő hónapban hazajött. Ő nem ment [Szász]Régenbe, mert nem volt ott senkije. Kolozsváron maradt, mert ott voltak valami rokonaink, akik el voltak bujtatva a zsidó kórház pincéjében, és túlélte a háborút az egész család. De mikor meghallotta a nővérem augusztusban, hogy kezdenek jönni a túlélőkkel a transzportok, akkor minden nap kiment az állomásra. S ezen a napon megérkeztünk. Maradtunk Kolozsváron egy ideig, onnan átmentünk Gyulafehérvárra, ott is voltak rokonaink, akik nem voltak eldeportálva. Nagyon jól fogadtak, mindenki adott egy párnát, egy paplant, egy tányért, egy kést, mert nem volt semmink az égvilágon.

Hárman voltunk, amikor hazaértünk Szászrégenbe, és először nem volt semmi főzés. Nem volt semmi otthon, tiszta üres volt minden szoba. Egy szanatórium ki volt bérelve, ott főztek, és ott ettünk közösen addig, ameddig mindenki valahogy nekifogott az új életnek. Olyan, hogy kóser meg ilyesmi, az már nem létezett. Én aztán eljöttem Szászrégenből iskolába Marosvásárhelyre, a nővérem elment Kolozsvárra, hogy folytassa a tanulmányait, és édesapám két év után újránősült. Zsidó nőt vett el, aki szintén özvegyen maradt, és nem volt gyereke. Kiváló asszony volt. Margit néni első férje egy orvos volt, és nem voltak egyáltalán vallásosak. Nekifogtak dolgozni. Édesapám folytatta a szakmáját mint borszakértő, onnan is ment aztán nyugdíjba. A cég, amelyiknél dolgozott, nem maradt meg, biztosan államosították. Margit néni is dolgozott, egy trafikban. Továbbra is jártunk a templomba, mert megvolt a templom [Szász]Régenben. Szombaton megmaradt a gyertyagyújtás, de nem imádkoztak közösen. Édesapám elment azért a templomba, de ünnepkor csak. Ami a zsidó szokásokat illeti, megmaradt a szombattartás, az ünnepek.

1946 és 1947 szörnyű szegény, nyomorúságos év volt. A háborúban minden elment, és jött egy szörnyű szárazság. Az emberek éheztek, de inkább Moldovában. Itt nálunk, Erdélyben azért még volt krumpli. Nem lehetett finomakat főzni, mert nem volt miből. Nem volt pénz, és nem volt mit megvenni.

A nővérem befejezte Kolozsváron a líceumot, és beiratkozott a filológiára. Két év után férjhez ment a mostani sógoromhoz, Mármor Róberthez, aki jogász. Ő is zsidó. Toplicai születésű, egy vallásos családból származott. Jogot végzett még a deportálás előtt, és Marosvásárhelyen dolgozott egy ügyvédnél mint ügyvédbojtár. Azt hiszem, Szántó Lipótnak hívták az ügyvédet, a végén társak lettek. Volt egy ügyvédi irodájuk a Főtéren. Mikor az ügyvédi irodákat megszüntették, és maradt csak egy, akkor ő a megyei néptanácsnál dolgozott mint jogtanácsos. [Az 1940-es évek második felében a megerősödő kommunista államhatalom megszüntette az ügyvédi magánirodákat és egyetlen közös, jól ellenőrizhető irodahelyiséget biztosított a törvényszék épületében valamennyi ügyvéd számára. – A szerk.] Később ő lett az irodafőnök. A nővéremmel Kolozsváron találkoztak, összeházasodtak és idejöttek [Maros]Vásárhelyre. A nővérem román és francia nyelvet tanított aztán. Szászrégenben tartották az esküvőt. Ahol laktunk, az udvaron, hupát is állítottak. Arra emlékszem, hogy olyan finom töltött káposzta volt akkor. Gondolom, hogy kósert csináltak, marhahúsból. Volt két unokabátyám, akik túléltek a háborút, és Kolozsváron éltek. Az egyik

kereskedő volt, elég jól állt pénz dolgában, és olyan feltűnő volt, hogy az esküvő napján délelőtt volt egyfajta ingben, és délután másfajtaban volt, mikor mindenkinek jó, ha volt egy inge, és nem két jó. De neki több volt. Nem tudom, mivel foglalkozott, mert senki sem mondta a családban, lehet, hogy dollárral kereskedett. Én akkor már 16 éves voltam.

Három évig laktam a nővéreméknél. Volt szombaton gyertyagyújtás náluk, de nem hiszem, hogy kósert ettek volna. Általában a férfiak elmennek templomba péntek este, és mikor hazajöttek, akkor volt a vacsora. Megáldották a bort és a kenyeret, és ettek, hogyha volt mit. Arra nem is gondoltunk, hogy nem lehet arra is áldást mondani, ami nem volt kóser. Nem lehetett kóser a hús, mert nem volt, aki levágja. Legtöbbször már csak hal volt, de azt is nehezen lehetett beszerezni, de olyan, hogy például disznóvágás meg ilyesmi, olyan nem volt. A kommunizmus alatt még eltűrték a vallásosságot, de azt, hogy ne menjenek dolgozni szombaton a zsidók, azt nem lehetett. A háború után ilyesmi nem volt.

A nővéremnek van egy leánya, Mármor Irén, aki elvégezte Kolozsváron a francia szakot, és most Bukarestben él, ott tanít. A férje egyetemi tanár az újságíró szakon, Rostás Zoltán a neve. Ő nem zsidó.

A kommunista időszakban a gyerekeknek volt egy szervezete, az Úttörő, és az ifjaknak először UTM [Uniunea Tineretului Muncitor, Ifjú Munkás Szövetség] volt, utána lett UTC [Uniunea Tineretului Comunist, Ifjú Kommunista Szövetség]. Amikor én diák voltam, még nem volt ilyesmi. 1950-ben, mikor egyetemista lettem, akkor volt az UTM. A főiskolán a diákok abban az időben egyetemi szakszervezeti tagok voltak, nem volt diákszövetség még. Bukarestben a testnevelési főiskolára iratkoztam be. Régebben nem választottak ilyen pályát a zsidók. Az első éven voltam én és még egy aradi lány, aki zsidó volt. A zsidók közül az én korosztálybelim mind elpusztult a háborúban. Egyszer egy gyűlés alkalmával volt egy szakszervezeti választás. Természetes, hogy rólam nem is lehetett szó, hogy megválasszanak, meg aztán az megvolt előre, hogy kit fognak választani. Volt néhány párttag a diákok közül, és persze hogy azok kerültek volna be. De a szobatársaim, akikkel együtt laktam, összebeszéltek, és mikor megkérdezték, hogy van-e még javaslat, felállt az egyik szobatársam, és azt mondta, hogy még volna: a mi kollégánk, aki végigcsinálta a háborút és a deportálást, és Auschwitzot túlélte – mert én meséltem nekik ezekről a dolgokról. Azon a szavazáson én kaptam nemhogy a többséget, hanem az összes szavazatot. Anélkül, hogy akartam volna, bekerültem a diák-szakszervezeti tanácsba. Nekem semmi előnyöm nem volt belőle, mert én voltam az egyedüli nem párttag. 1954-ben, mikor felkértek, hogy lépjek be a pártba, azt mondták, hogy írjak egy önéletrajtot. Megírtam, de nem vettek be. Azt mondták, ne nehezteljek, de már több az intellektuel a pártban, mint a munkás, s most munkásokat keresnek. Nem tudtam, hogy mi a baj, aztán megmagyarázták: én nem lehetek párttag, mert engem az amerikaiak szabadítottak fel Dachauban. Bődületes válasz volt. Akkor már nagy volt az Amerika-ellenesség. (Azt kellett volna írjam, hogy a szövetséges csapatok szabadítottak fel.) Egyébként engem nem érdekelt, hogy párttag vagyok vagy nem, engem főleg a sport érdekelt.

Miután befejeztem az egyetemet, Bukarestben helyeztek el a Sportminisztériumba, a röplabda szakszövetségnek lettem volna az állami edzője. Ilyen fiatalon most nem lehet egy ilyen posztot elérni, de akkor nem voltak káderek, és én aktív voltam mint bíró is, és felnéztek rám. Elmentem katonának egy hónapra, s mikor hazajöttem, jelentkeztem az állásért. Kiderült, hogy egy kollégámé az elsőbbség, mert ő a Szovjetunióban végzett.

[Grün László Marosvásárhelyre került.] Volt néhány haverom [Maros]Vásárhelyen, akik zsidók voltak. Két unokabátyámmal eljártunk ünnepekkor a templomba. Nekik volt egy társaságuk, s azokkal jártam, de ott nem volt az, hogy abban a társaságban csak zsidók voltak. Ott volt zsidó is, magyar is, román is. Érdekes, hogy a háború után egyből megszűnt az antiszemitizmus. Vagy lehet, hogy voltak, de álcázták, mert féltek. Én a sporttal foglalkoztam, megszállottja voltam ennek a munkának. Tanár is és edző is voltam, voltak szép eredményeim. Én nem vesztettem el a zsidó mivoltomat, annak ellenére, hogy kevésbé lehetett menni templomba. Tőlem, mint tanügyi kádertól, a kommunista államapparátus rossz néven vette volna, sőt nem lehetett olyan, hogy egy tanár templomba járó legyen. Teljes ateista nevelés volt. Más munkakörben, akik nem voltak valamilyen rangban, azok elmentek a templomba, mert nem számított. De egy tanár vagy igazgató, indifferens, hogy zsidó, magyar vagy román volt, titokban ment el csak a templomba, mert soha nem lehetett tudni, hogy nem lesnek-e rá. Az ünnepeken még el-elmentünk, de olyan volt a munkám, hogyha akartam volna is a szombatot tartani, akkor is nagyon nehéz lett volna, mert szombat volt az a nap, amikor kellett menni a csapattal, vagy jött egy csapat, és meccs volt. A Konstruktó líceumban voltam tornatanár másfél évig, az most a művészeti líceum. Akkor megalakult a Tartományi Sportbizottság, és ott dolgoztam két évig. Aztán visszamentem a tanügybe a Sportiskolához, ott dolgoztam 1963-ig. Közben építettem csapatokat. 1964-től az orvosi egyetem testnevelési katedráján voltam tanársegéd. 1970-ben megalakult a pedagógiai főiskola, szaktanárokat kerestek, és engem hivatalból áttettek oda. Ott röplabdát tanítottam többek között. 1980-ban visszamentem a Sportiskolához, ott voltam egészen 1989-ig, a nyugdíjig.

1955-ben vagy 1956-ban népszámlálás volt Romániában. A népszámlálásra tanárokat és tisztviselőket kértek fel. Volt egy felkészítő, azt hiszem, a szakszervezetek házában, ott ismerkedtem meg a feleségemmel, aki tisztviselő volt. Nem is tudtam, hogy zsidó, mert Scheer Ritának hívták, és az egy olyan igazi németes név. Egyébként abban az időben nem érdekelt senkit, hogy az magyar, román vagy zsidó. Scheer Miklós, az apósom be volt zárva mint antifasiszta. A háború előtt munkás volt egy papírgyárban Nagykárolyban. Nagykárolyban éltek, ott született a feleségem is. 1941-ben el kellett menekülniük onnan. Ide jöttek [Maros]Vásárhelyre, itt élt az anyósom testvére. A sógora a bőrgyárban dolgozott, és a nehéz időkben, a deportációkor, oda voltak elbújtatva a feleségemék és az egész család egy pincébe, és így tudták átvészelni a deportációt. Utána itt maradtak, és az apósom egy könyvüzletben dolgozott. 1959-ben összeházasodtunk. Az anyósoméknál laktunk, kaptunk egy szobát. Még volt két és fél szobájuk, s a felet nekünk adták. Meg voltunk elégedve egy szobával is, mert akkor nagy probléma volt a lakás. 20 évig együtt laktunk, aztán 1980-ban kértünk lakást, mert abban a kicsi lakásban már haton voltunk, és a gyerekeink is nagyok voltak már. Végül meg tudtuk győzni az illetékeseket, hogy kiutalják nekünk ezt a lakást, ahol most is lakunk.

A fiam, András körül van metélve. Elmentünk egy ismerős sebészhez, és az megcsinálta. Vallásilag ez nem egy kóser körülmetélés, de ahhoz, hogy egy vallásilag megbízott embert hozassunk valahonnan, nehéz lett volna. Nemcsak mi csináltuk így, mások is. Bár micvája nem volt. Előtte kellett volna járjon templomba, kellett volna tanuljon, az már nehéz lett volna. A gyerekek itt jártak iskolába [Maros]Vásárhelyen. 1985-ben a fiam megnősült, 1986-ban kiment Izraelbe. Aztán el is váltak. A volt felesége ott van Izraelben, a fiam viszont a legtöbb időt itt tölti. Volt egy cége, ami munkásokat toborzott Izraelbe dolgozni, de most valami más után néz. Van egy unokánk.

A leányom pedig 1990-ben ment ki Izraelbe, érettségi után. Akkor már nem volt probléma az alijázás. Ott él, de most Budapesten dolgozik. A Meridien szálloda tréningmenedzsere. A zöme a zsidóságnak elment még az 1940-es évek végén, egészen 1949-ig, azután már nehezebb volt. El lehetett menni, csak le kellett adni az iratokat. Ha már itt dolgozott, akkor hívták, és annak a cégnek a vezetősége megpróbálta lebeszélni. Az 1960-1970-es években akik el akartak menni, azok le kellett mondjanak az állampolgárságról, a házról, mindenükről, és csak úgy engedték el. Már az 1980-as években nem voltak olyan szigorú feltételek.

A kommunizmus alatt a hitközség működött [Maros]Vásárhelyen, mint olyan, és jött mindig egy sakter, amelyik vágott kóser húst ünnepek előtt. A szegényeket segítették úgy, ahogy lehetett. Magas pozícióban nem volt senki a zsidók közül. A kóser húst mindenki igényelte, ha nem vallási szempontból, de igényelte, hogy hús, hogy élelem. Abban az időben, amikor egy hónapra adtak pár deka húst, akkor az nagy dolog volt, hogy [Maros]Vásárhelyen levágtak egy marhát vagy három vagy négy juhot. Persze pénzért, nem ingyen osztogatták, de legalább adtak kóser húst. Ez nem volt állandó jelleggel, csak ünnepek előtt. Nem annyi húst kaptak, amennyit akartak, hanem megvolt, hogy egy zsidó családnak például egy kiló hús vagy másfél kiló. A keresztények is kaptak kóser húst, úgy, hogy a zsidók megosztották. Úgy intéztük, hogy a szomszédom és a családomból a keresztények legalább annyit kapjanak, hogy az ünnepet így, legalább kóser hússal ünnepeljék.

De már lassan elmentek a tagok Izraelbe, vagy meghaltak. Amikor nyugdíjba mentem, bekapcsolódtam a hitközség tevékenységébe. Most, 1989 [lásd: 1989-es romániai forradalom] után jobban tudunk segíteni. Van egy szervezet, amit úgy hívnak, hogy Joint, ez nagyon sok segítséget ad, főleg azoknak, akik egyedül maradtak, nincs senkijük, és nagyon kicsi a nyugdíjuk. Ezeket segítik étellel is, gyógyszerrel, sőt az olyan, akinek nagyon kicsi a nyugdíja, egy bizonyos összegig pénzt is kap, de ilyen nincs sok. Kasszás a funkcióm a hitközségnél, de e mellett a munkakör mellett a Romániai Zsidók Holokauszt Bizottság [maros]vásárhelyi kirendeltségnek én vagyok a titkára, Bukarestben van a központ. Mi foglalkoztunk a kártérítésekkel [a II. világháborús foglyok vagy leszármazottaik kárpótlása]. Akiket deportáltak, azokról nyilvántartást kellett készíteni. Sok kérdésre kellett válaszolniuk [a túlélőknek vagy a hozzátartozóknak], és segítettünk nekik. Nem volt könnyű dolog, mert amikor kérdezni kezdtünk, majdnem mindenki elkezdett sírni, de megedzöttünk. Ez egy melléktevékenység volt. Nagyon sok munkát vett igénybe, most már kezd kevesebb lenni. Elmentem mindenfele: Gyergyóba, Toplicára, Dicsőbe, Ludasra.

1997-ben [az országból] hármunkat meghívtak Svájcba. Ketten Auschwitzban voltunk, a harmadik kolléga Transznisztriában volt [deportálva]. Iskolákban beszéltem, mert tudok németül. Sőt, a televízió mozgósította a nézőket, két este tartottunk előadást felnőtteknek. Nagyon érdekes volt. Megjelent az újságban is, Zürichben, úgy mondták, hogy élő történelemlecke. Én 5-6 éve azzal foglalkozom, hogy mint túlélő iskolákba járok, és ott beszélek a gyerekeknek a holokausztról. A gyerekek viszonyulása nagyon pozitív, mert amikor elkezdek mesélni, meg sem mozdulnak, és érdekes kérdéseket tesznek fel.

Jelenleg Marosvásárhelyen 252 hitközségi tag van, közöttük van körülbelül 15 vagy 16 özvegy, aki nem zsidó. Azok az özvegyek, akik keresztények, miután a férjük meghalt, a férjük tiszteletére továbbra is a zsidó hitközség tagjai maradtak, de a saját - református vagy katolikus - egyház tagjainak is számítanak. Van olyan vegyes házasság, ahol például négyen vannak, a férfi zsidó, a felesége keresztény, és van két gyereke, akik meg vannak keresztelve. Nálunk ők is nyilván vannak tartva. Jelenleg [Maros]Vásárhelyen körülbelül 140 körül van a csak zsidók száma.